

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Papieren monumenten

Over diepe breuken en lange lijnen in de geschiedenis van tekstedities in de Nederlanden, 1591-1863

Rock, J.A.T.

Publication date

2010

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Rock, J. A. T. (2010). *Papieren monumenten: Over diepe breuken en lange lijnen in de geschiedenis van tekstedities in de Nederlanden, 1591-1863*. [, Universiteit van Amsterdam].

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

Deel 3

PENSOLDENIERS

1784-1838

Intermezzo op de breuk

REVOLUTIES ZONDER HANDSCHRIFTEN

De geschiedenis van de klassieke filologie in de Nederlanden werd in het vorige deel aangevuld met de ontwikkeling van een Nederlandse volkstaalfilologie, die ouder bleek te zijn dan de internationale opkomst van het literaire historisme. Zo werd het kader van Grafton inhoudelijk aangevuld en dat van Leerssen chronologisch uitgebreid: er bleek sinds 1591 een antiquarische volkstaalfilologie te bestaan die beoefend werd tot aan het eind van de achttiende eeuw. Het is op dat laatste punt in de tijd dat beide interpretatiekaders elkaar raken en dat punt kan daarom beschouwd worden als de *Sattelzeit* van het Nederlandse letterkundige editievak, tussen de klassieke filologie van rond 1600 en de literair-historistische bloei van na 1800. Die *Sattelzeit* is het chronologische raam waarbinnen dit derde deel zich afspeelt.

De *Sattelzeit* in de gangbare betekenis, die van begripshistoricus Reinhart Koselleck, is een tijd die uitmondt in revoluties, waarbij langlopende ontwikkelingen plots een moment van kracht kennen. Dat gold ook voor de Nederlanden, zoals onder meer door Niek van Sas expliciet betoogd is,¹ en bovendien ook voor de Nederlandse tekstbezorging, zoals in vroeger onderzoek vaak de impliciete aanname geweest is.² Hierna zal blijken dat ook in die tekstbezorging langlopende ontwikkelingen op een explosief moment tot iets nieuws leidden. En ook daarin kunnen vervalsingen een onderzoeker de weg wijzen, zoals in dit intermezzo zal blijken.

De *Sattelzeit* kenmerkten zich door een nieuw tijdsbesef, dat zich op verschillende domeinen manifesteerde op verschillende momenten. Dat gebeurde bijvoorbeeld in het persoonlijke leven. Het overgrote deel van de Europese bevolking deelde in de schok van de Napoleontische tijd omdat zij, veel meer dan voorheen en van zeer nabij, de gruwelen van de oorlog moest verdragen. Nieuwe manieren van oorlogsvoering hadden immers ook de massa van gewone mensen bij de strijd betrokken, zoals Peter Fritzsche betoogt.³ Politieke, sociale, maar ook mentale en culturele structuren werden erdoor omvergeworpen, het oorlogsgeweld betekende een fragmentatie van ervaringen en leefwerelden. Wat overbleef, waren brokstukken.⁴

¹ N.C.F. Van Sas, *De metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit, 1750-1900* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2004b), 18.

² Zie het overzicht van de historiografie in de inleiding.

³ Fritzsche, *Stranded in the present. Modern time and the melancholy of history*.

⁴ Fritzsche, Peter. 'The Melancholy of History. Disenchantment and the Possibility of Narrative after the French Revolution'. In: Lotte Jensen, Joep Leerssen en Marita Mathijssen (red.), *Free Access to the*

Het is in deze toestand dat Schotland zich rond 1760 bevond, toen het zo vatbaar was voor het literair-historistische experiment van James Macpherson. Naast die schok van de Napoleontische oorlogen waren er ook tragere ontwikkelingen aan de gang. Het nieuwe tijdsbesef was zo ook het resultaat van al langer uitgevoerd wetenschappelijk onderzoek sinds de zeventiende eeuw. Overal in Europa voegden de emotionele breukervaringen zich bij een al langer gestaag groeiende kennis over de eigen geschiedenis, nieuwe kennis van vreemde culturen en voortgaande ontwikkelingen in de natuurwetenschappen. Alle takken van de filologie – de geschiedschrijving in strikte zin, de antiquarische disciplines met de vele voorwerpen, de taalkunde als die van de Schola Hemsterhusiana – maar ook de natuurlijke historie boden inzicht in een zeer ver verleden.

In dat steeds uitbreidende verleden leek – in abstracte termen – voor alles niet aflatende veranderlijkheid te heersen en leek de wereld samen te hangen van steeds voortgaande processen. Dat gestaag groeiende inzicht noemde Koselleck de *Verzeitlichung*. Een acuut besef van die gestage *Verzeitlichung* kwam rond 1800 met de revoluties en zou men, zoals Stephen Bann, ‘the Romantic experience’ kunnen noemen.⁵ De revoluties leken duidelijk te maken dat de eigen tijd in de loop van de geschiedenis een bijzondere plaats innam. Uit de ervaren gruwelen van de geschiedenis en de onbekende diepten van de tijd groeide dus een nieuw besef van historiciteit.⁶

Ook in de Nederlanden grepen een *Verzeitlichung* op basis van gestage geleerde inzichten en een *Romantic experience* van revolutionaire ervaringen in elkaar. Uit de vorige delen van dit proefschrift bleek al dat de kritische studies van Scaliger en Emmius in Leiden, over respectievelijk het antieke en het Friese verleden, ook toegepast werden op de Hollandse geschiedenis. Dat leverde de Lage Landen een groeiende kennis van de eigen geschiedenis tot de oude Bataven op. Ook in het Zuiden groeide de studie van antiquiteiten, die een hoogtepunt kende aan de Brusselse Académie in de tweede helft van de achttiende eeuw en die terugging tot de Oude Belgen. Die geleerde fascinatie voor Bataven en Belgen gaf vanaf 1780 inderdaad ook

Past. Romanticism, Cultural Heritage and the Nation. National Cultivation of Culture (Leiden / Boston: Brill, 2010) 3-19.

⁵ Pim den Boer, ‘The Historiography of German Begriffsgeschichte and the Dutch Project of Conceptual History’, in: I. Hampsher-Monk, K. Tilmans, en F. van Vree (red.) *History of Concepts. Comparative Perspectives* (Amsterdam, 1998a) 13-22, in het bijzonder 15 en Bann, *Romanticism and the rise of history*.

⁶ Blaas, P.B.M. ‘Het paradigma van de Eeuwende’. In: *De burgerlijke eeuw. Over eeuwwenden, liberale burgerij en geschiedschrijving*, Publicaties van de Faculteit der Historische en Kunstwetenschappen 32 (Hilversum: Verloren, 2000) 15-23 en Mathijsen, Marita. ‘The Emancipation of the Past, as Due to the Revolutionary French Ideology of Libert , Egalit , Fraternit ’. In: Lotte Jensen, Joep Leerssen en Marita Mathijsen (red.), *Free Access to the Past. Romanticism, Cultural Heritage and the Nation*. National Cultivation of Culture (Leiden / Boston: Brill, 2010) 21-41. Op een meer concrete wijze en voor verschillende Europese landen is deze nieuwe historiciteit behandeld in de overige bijdragen in die bundel.

revolutionaire vonken.⁷ Tijdens de Brabantse Omwenteling van 1789-1790 bijvoorbeeld, die voortkwam uit de onvrede met de moderniseringspolitiek van de Oostenrijkse keizer Jozef II. Er kwam geweld aan te pas, van de opstandelingen, die de Verenigde Nederlandse Staten oprichtten, en ook van de troepen van keizer Leopold II, die intussen zijn broer Jozef was opgevolgd. Maar voordat de zwaarden getrokken werden, had het verzet al een tekstgeleerde kant gehad. Het wilde immers de bestuurlijke tradities van de Nederlanden sinds de Opstand en zelfs de Oude Belgen verdedigen en daartoe beriepen dat verzet zich op te boek gestelde geschiedenissen, op antwoorden op de prijsvragen van de Académie en zelfs op antiquarische plakkaatboeken, waarin zij het oude recht op papier vonden.⁸ Wat al lang het voorwerp was van filologische en juridische geleerdheid, werd nu dus naar de heetste politieke actualiteit vertaald. Het oude filologische werk bood in deze *Sattelzeit* dus mogelijkheden voor een nieuwe heroïek, ook in de Nederlanden.

Hoe dat er concreet uitzag in het Nederlandse editievak, zal in de eerste paragraaf van dit hoofdstuk blijken. Daarin bespreek ik twee revolutionaire pamfletten, die de vorm aannamen van een geleerde teksteditie maar een revolutionaire inhoud hadden. Het gaat om het pamflet van ene Judocus Bottelgier, een Gentse opstandeling tijdens de Brabantse Omwenteling van 1789, en een van de hand van Jan Frans Willems, die het net na de Belgische Opstand van 1830 publiceerde. Het zijn twee voorbeelden uit het heetst van de strijd waarin, zo zal blijken, politieke documenten een onechte ouderdom voorwendden.

Daar komt nog een derde voorbeeld bij. De *Sattelzeit* was immers niet alleen een tijd van fragmentatie en van revolutionaire pamfletten. De studie van mens en beschaving had wel geleid tot een ongemakkelijk besef van tijdelijkheid, maar bewaarde tegelijk een belofte van tijdloosheid, die weldadig kon zijn na de revolutionaire breuken. Die veroorzaakten overal in Europa inderdaad onmiddellijk een verlangen naar herstel van het verleden; ‘the Romantic experience’ ging volgens Bann gepaard met ‘the rise of history’. De fragmenten van het recentelijk afgescheurde verleden trokken immers de aandacht en vroegen om een nieuwe betekenis. Er ontstond zo een nieuwe historische geleerdheid en kunst in vele vormen, die, zoals ik aanhaalde in de inleiding, alle pasten in het denkkader van het literaire historisme. Bann beschrijft dat voor de Engelse en Franse historische schilderkunst,

⁷ Voor de ontwikkeling van de historische studies en de creatie van een enkelvoudige, Zuid-Nederlandse geschiedenis tot aan de Oude Belgen, zie: Verschaffel, *De hoed en de hond*, in het bijzonder 61-98 en 295-379 en Peeters, *Het labyrint van het verleden*. Voor de ontwikkeling van verschillende takken van kennis en hun weerslag op de Bataafse mythe, zie van der Woud, *De Bataafse hut*. Voor revolutionairen in Noord en Zuid die zich met die mythische veren tooiden, zie ook: Jean Stengers, *Histoire du sentiment national en Belgique des origines à 1918*, dl. 1: Les racines de la Belgique. Jusqu’à la Révolution de 1830 (Brussel, 2004), 140-145 en Van Sas, *De metamorfose van Nederland*, 129-143.

⁸ Tom Verschaffel, ‘De traditie in de Brabantse Omwenteling. De oude constitutie en het lange leven van artikel 59’, in: H. de Smaele en J. Tollebeek (red.) *Politieke representatie*, Alfred Cauchie Reeks (Leuven: Universitaire Pers Leuven, 2002) 153-169, voornamelijk 158-161 en 164-167.

maar de historische representaties en het historisme waren van het begin af niet daartoe beperkt. Anne-Marie Thiesse inventariseerde, beginnend bij de verkenning van de resten uit het verleden, de zeer uiteenlopende vormen van dat historisme, die zich door de negentiende eeuw heen in alle Europese naties-in-opbouw en in alle kringen van culturele praktijk manifesteerden.⁹ Dit is wat ik in de inleiding de creatieve fase van Leerssens historisme noemde. De grens tussen gevonden resten uit het verleden, interpretatie daarvan, herwerking tot nieuwe creaties of vervalsingen was daarbij dun.

Zoals verder nog uit de inleiding bleek, was in dat historisme – volgens herderiaanse ideeën – een essentiële rol weggelegd voor de literatuur en vooral voor de verloren gewaande epiek. Dat was ook zo voor de creatieve fase ervan, ook in de Nederlanden. In de inleiding werd dat duidelijk uit een fragment uit *De Hollandsche natie* van Jan Frederik Helmers, die een episch dichtwerk wilde maken voor zijn bezette land. Ik heb daar ook gewezen op Hendrik Conscience's *De Leeuw van Vlaenderen*. Die literaire werken kunnen niet gelden als vervalste tekstedities, maar een ander voorbeeld wel: twee verondersteld Middelnederlandse liederen die de Duitser August Heinrich Hoffmann von Fallersleben publiceerde in zijn editiereeks *Horae belgicae*. Daarin toonde Hoffmann hoe de nieuwe editeur die uit al dat geweld te voorschijn moest komen, er in negatief uitzag.

Samen met de twee pamflettistische pseudo-edities zullen deze gedichten de dunne grens tussen creatief literair historisme en valsheid aftasten en vooral – naar analogie van de edities van Klaas Kolijn in het tweede hoofdstuk – de bakens zijn waartussen we de editiepraktijk van die revolutionaire decennia moeten zoeken. Eerder dan om kwaad opzet, zoals bij Kolijn, gaat het hier evenwel om humoristisch gebruik van valse editie. Dat nuanceverschil doet geen afbreuk aan de heuristische waarde van een studie van de vervalsingen: ook Darnton probeerde het verleden te begrijpen langs de weg van de onbegrepen grap.¹⁰ Daarom zal ik de trends uit dit intermezzo bij wijze van hypothese extrapoleren, om ze in de twee hoofdstukken van dit derde deel uitgebreider aan bod te laten komen. Dan zal blijken of revoluties stilte in de studeerkamer betekenden en of een editeur niet toch met de pen soldaat kon zijn.

Anachronismen als politieke grap

Oude teksten en politiek

In de ontwikkeling van de Nederlandse letterkundige tekstbezorging nam, zoals in het eerste deel bleek, de kroniek van Klaas Kolijn een bijzondere plaats in. Dat was – ter

⁹ Thiesse, *La création des identités nationales: Europe, XVIIIe-XXe siècle*.

¹⁰ Robert Darnton, 'Geschiedenis en kennissociologie', in: R. Darnton (red.) *De kus van Lamourette. Bespiegelingen over mentaliteitsgeschiedenis* (Amsterdam: Bert Bakker, 1990) 255-265.

herinnering – niet alleen zo omdat die kroniek een vervalsing was of omdat bij de ontmaskering ervan de aandacht voor geschiedenis en voor taal een alliantie aangingen. Dat was ook zo omdat de tekst van Kolijn het voorwerp was van een politieke discussie. Door de editeurs Van Loon en Vander Schelling werd de kroniek immers ingezet in een actuele discussie over de soevereiniteit van de Staten, waarmee de eerstgenoemde zich de beschuldiging van landverraad op de hals haalde. In hun filologisch-politieke discussie wordt het ononderbroken verband duidelijk dat het heden aan het verleden bond, onder meer via tekstedities. Dat alles speelde zich af in de vorige periode.

In deze paragraaf probeer ik gelijkaardige filologische en ook politieke ontwikkelingen op het spoor te komen voor de revolutionaire periode, weer aan de hand van valse tekstedities. De twee teksten waarover het hier gaat pretendeerden niet echt serieuze edities te zijn van een oude tekst, maar ze tooiden zich toch met het aura van ouderdom. Ze komen uit verschillende revolutionaire periodes, zoals de opeenvolgende edities van Kolijn, om zo de ontwikkelingen en de constanten in die periode op te sporen. Het gaat om twee voorbeelden uit het heetst van de strijd in het Zuiden: een pamflet uit 1791 van de Gentse opstandeling Bernard Coppens, verschenen onder het pseudoniem Judocus Bottelgier en een anoniem verschenen pamflet uit 1832 dat later herkend werd als het werk van de filoloog Jan Frans Willems. De volgende paragraaf zal het derde voorbeeld van pseudo-oude teksten bespreken: twee fragmenten uit de *Horae belgicae* van de Duitse filoloog August Heinrich Hofmann von Fallersleben. Ze verschenen in 1833, maar de kwestie kwam pas in 1852 in de openbaarheid, toen de historische cultuur al tot een vollere bloei gekomen was. De twee eerste teksten figureren als getuigen van de omslag in het historische besef, de derde als voorbeeld van de nieuwe filologische context die daaruit verscheen.

Uit die drie valse voorbeelden zal te merken zijn dat de betrokkenheid van het verleden op het heden vanaf ongeveer 1780 ingewikkelder werd. Een politieke discussie in filologische vormen, zoals die aan de hand van Kolijn gevoerd was over de historische soevereiniteit van de Staten, kon na 1780 nog steeds worden gevoerd, maar nu niet meer enkel in de geleerde kringen van tekstediteurs. Het werd ook kruit voor de revolutie: wat Kolijn, maar vooral andere auteurs met het gezag van ouderdom berichtten over de samenleving van de oude Bataven werd een les voor de nieuwe Bataven van de revolutie.¹¹ Maar juist door de opeenvolgende revoluties en de ingrijpende veranderingen op alle domeinen kreeg ook de verhouding tot het verleden een andere aard. De onmiddellijkheid en de vanzelfsprekendheid waarmee oude teksten (en het verleden in het algemeen) als voorbeeld voor het heden moesten dienen zouden verdwijnen; de relatie tussen heden en verleden werd complexer. Er

¹¹ Vergelijk met I. Leonard Leeb, *The ideological origins of the Batavian revolution. History and politics in the Dutch Republic 1747-1800* (Den Haag, 1973) en Haitsma Mulier, 'Het begrip 'vrijheid''.

ontstond een gelaagder en dieper historisch besef vanaf de opeenvolgende revoluties na 1780, dat tot volle ontwikkeling kwam in de eerste helft van de negentiende eeuw, zoals de rest van dit deel voor de tekstbezorging verder zal toelichten.

De revolutie en tweetijdigheid in een pamflet

Onder de schuilnaam Judocus Bottelgier gaf Bernard Coppens een pamflet met de titel *Print-Cronike* uit. Het is een overzicht van wat er tijdens de patriottische Brabantse Omwenteling gebeurd was in zijn stad Gent, tussen november 1789 – toen een leger van patriotse vrijwilligers, dat uit Breda kwam, de stad innam – en december 1790 – toen het leger van keizer Leopold II Brussel herwon. Hij koos er het zeer oude genre van de kroniek voor: een opsomming in chronologische volgorde van opeenvolgende gebeurtenissen. De teneur van de kroniek – en de hele politieke houding van deze Bottelgier – was antiklerikaal en antikeizerlijk. Achter de naam Bottelgier ging een revolutionaire groep uit Gent schuil, die zich ‘*de Vijgen*’ noemde en drie leden telde: Bernard Coppens, Charles-Louis Diericx en J.B. Vervier. Samen gaven zij niet alleen deze *Print-Cronike* uit, maar ook het *Livre blanc ou La Révolution Gordune* (1791).¹² De *Print-Cronike* werd in 1791 door de raad van Vlaanderen verboden – al kwam die snel weer uit onder een andere titel. Het gedrukte woord in een geleerde vorm was voor *de Vijgen*, met het herstelde keizerlijke gezag, de enige plek waar hun liberaal-burgerlijke revolutie nog voortgezet kon worden, zoals dat voor veel pamfletten gold.¹³

Bottelgier gebruikte een oud genre voor het verslag van het inrichten van een nieuwe tijd. Daarbij parodieerde hij de traditionele onderdelen van de kroniek. De parodie slaat niet op de eigenlijke opsomming van de gebeurtenissen, die hij wel wilde meedelen en die dag per dag vermeld staan en met houtsneden geïllustreerd werden. Aan het voorwoord is ook weinig van de parodie te merken, al is het waarschijnlijk fictief. Bottelgier vertelt erin hoe hij bij de onlusten gevangen genomen werd en dat hij met deze kroniek rekenschap wil afleggen. Dat wil hij vooral aan Jezus Christus doen, in wie hij nog gelooft, zonder bemiddeling van een heer. Anders dan bij de inhoud van de kroniek en het voorwoord, is de parodie wél duidelijk bij het voorwerk. De bisschoppelijke *approbatio* bijvoorbeeld is ondertekend door ‘Den papieren Bisschop Kervyn, Locô Vanden Hecke’.¹⁴ *De Vijgen* reduceerden hier het

¹² Aug. Vander Meersch, ‘Coppens (Bernard)’ *Biographie nationale* (1873) kolom 380-381.

¹³ De band tussen de brandend actuele inhoud van pamfletten en de geleerde studie van het verleden is het voorwerp van een overzicht door Leonard H. M. Wessels, ‘Het pamflet. De polsslag van het heden’, in: J. Tollebeek, T. Verschaffel, en L.H.M. Wessels (red.) *De palimpsest. Geschiedschrijving in de Nederlanden 1500-2000* (Hilversum: Verloren, 2002) dl. 1, 81-104.

¹⁴ Judocus Bottelgier, *Dits die excellente Print-Cronike van Vlaenderen, beginnende van Marten Bast eersten Forestier van de Republique dezer Provincie, ende behelzende alle de vroomen feyten die aldaer ende in de geuniëerde Provincien begaen zyn, tot ende met de Regeeringe van dezen onzen doorlugtigsten hoochgeboren Verlosser den Keyzer en Graef Leopoldus II, altyd Vermeerder des Rycx* (t’Hantwerpen: Jan van Ghelen, 1791).

bisschoppelijke gezag tot een papieren aangelegenheid én ze kenden het aan Kervyn toe en dus aan zichzelf – Kervyn was een van hun andere pseudoniemen. Op dezelfde manier eigenden de *Vijgen* zich op de titelpagina van *Die excellente Print-Cronike* papieren gezag toe: Bottelgier heet er ‘gepensionneerden Historie-Schryver van wylent Hunne Hoogmogende’.¹⁵ Die ‘Hoogmogende’ kan keizer Leopold II van Oostenrijk, ook graaf van Brabant en Vlaanderen, zijn aangezien zijn wapen afgedrukt staat. De echte parodie schuilt echter in het *impressum* en de titel van het werk. Het *impressum* is vals: het noemt drukker Jan van Ghelen, in de Witte Hazewind op de Antwerpse Lombardenvest, maar die had daar al lang niets meer gedrukt, al sinds 1596 niet.¹⁶ Voor dat jaar had hij inderdaad wel verschillende kronieken gedrukt, waaronder *Die cronijke van Brabant int corte*, vertaald naar Adrianus Barlandus.¹⁷ Verder blijkt de parodie ook uit de titel, die een aan de actuele inhoud van het werk aangepaste versie is van *Die excellente cronike van Vlaenderen*, een kroniek van het graafschap Vlaanderen die Andries de Smet in 1531 liet drukken.¹⁸ In de titel zijn de oorspronkelijke namen van Liederick Buc en de wereldheerser keizer Karel v, ‘altijt vermeerder des rijcx’, vervangen door de actuele politieke spelers Marten Bast, ‘eersten Forestier van de Republique dezer Provintie’, en Karels nazaat Leopold II, ook ‘altyd Vermeerder des Rycx’, maar daarnaast – na het militair herstelde gezag in Brussel – ook ‘onzen doorlugtigsten hoochgeboren Verlosser’.¹⁹ De namen van het *approbatio* en de titel zijn details die niet kunnen verhinderen dat het drukwerk een eerste indruk van oudheid, van zestiende-eeuwsheid geeft. Slechts een eerste indruk, want de dubbeltijdigheid was waarschijnlijk juist bedoeld om merkbaar te zijn.

Juist in die details schuilt natuurlijk de parodie. Die bestaat uit een gelaagdheid, uit een spel met de tijd die de revolutionaire *Vijgen* speelden. Hun relaas van een strijd tegen kerkelijke heersers en oude adel, met verlichte idealen van burgerlijkheid in eigen land, gaven ze de titelpagina van een veel ouder verhaal. De *Vijgen* pasten oude vormen toe op een nieuwe tijd. Dat dat om te lachen was, bewijst tot slot de houtgravure die aan de titelpagina vooraf gaat (afbeelding). Die gravure beeldt de nieuwe tijd waar de *Vijgen* in geloven uit op het vaandel linksboven. Die tijd is samen te vatten in het beeld van de leeuw van het graafschap Vlaanderen en de

¹⁵ Ibidem.

¹⁶ ‘Thesaurus 1473-1800’, www.bibliopolis.nl (geraadpleegd op 9 mei 2008). In het exemplaar Antwerpen, Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience staat met de hand onder het *impressum* bijgeschreven: ‘dit werkje is gedrukt te Gend, by Le Maire, 1791.’ Ook de Nederlandse Centrale Catalogus noemt het *impressum* ‘fictief’.

¹⁷ *Die cronijke van Brabant int corte*. Vergelijk met hoofdstuk 3.

¹⁸ [Andries de Smet], *Dits die excellente cronike van Vlaenderen. Beghinnende van Liederick Buc den eersten forestier tot den laatsten / die door haer vrome feyten / namaels Graven van Vlaendren ghemaect worden / achtervolghende die rechte afcomste der voors. graven / tot desen onsen doorluchtichsten hoochgeboren Keyser Karolo / altijt vermeerder des rijcx. geboren te Ghendt XV.* (Tantwerpen: Willem Vorsterman, 1531).

¹⁹ Bottelgier, *Die excellente Print-Cronike*.

Moeder Gods. Het vaandel wordt vastgehouden door een revolutionaire man in burgerkostuum, met een hoed en een korte broek. Hij hurkt bij een verzameling voorwerpen: op de grond liggen kerkelijke gezagstekens als een paternoster en een stola, privilegebrieven van de adel (de 'Toebrief' en de 'Lettre de cachet') en daartussen de ketenen van onvrijheid. Die verzameling is de oude tijd. Hoe hoog de burgerman met het vaandel die tijd acht is meteen duidelijk: de oude machten van kerk en adel waren zo hoogmogend als een scheet.

Afbeelding. Titelgravure- en pagina van Judocus Bottelgiers' *Excellente Print-Cronike van Vlaenderen* (collectie Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience, Antwerpen)

Maar de temporele gelaagdheid van de revolutionaire *Vijgen* was meer dan alleen een grap. Dit pamflet draagt de sporen van de Brabantse Omwenteling, die zich volledig afspeelde op het breukvlak van twee tijden. Kossmann zet in *The Low Countries* (1978) uiteen hoe de Zuidelijke Nederlanden in hun agrarische economie en in maatschappelijke organisatie van adel, kerk en gilden in een oudere tijd leefden dan de Noordelijke Nederlanden. Hervormingen van het Oostenrijkse keizerlijke bestuur waren naar zijn mening altijd halfslachtig. Een revolutionaire herschepping van de maatschappelijke orde was nooit hun bedoeling. In de Verenigde Provinciën was zoiets in de zeventiende eeuw al ingesteld en die functioneerde aan het eind van de achttiende eeuw nog steeds op die manier – zij het met enige

vermoeidheidssymptomen. Het ongenoegen over die onophoudelijke hervormingen van de Oostenrijkse keizer mondde uit in een oproer waar het officiële leger van schrok. Bindend voor de ontevreden werd een patriottisch gevoel, nog niet sterk met een volkstaal verbonden maar wel strijdend. De onafhankelijkheidsverklaringen van de Omwenteling tonen juist de tweetijdigheid die de revolutie dreef. Zo schreef de leider van de Brusselse conservatieve opstandelingen, Hendrik Van der Noot, toen hij zijn land met troepen vrijwilligers binnenviel in 1789, een *Manifeste*. Daarin verdedigde hij dat het Brabantse volk zijn landsheer niet meer zou gehoorzamen, omdat die het pact dat hij bij zijn aantreden gesloten had, had verbroken. Het gezag kende hij vervolgens aan de Staten van Brabant toe. ‘Het is een uiterst merkwaardig document’, zegt Kossmann. ‘Klinkende frasen, waarin de wil van de natie als hoogste wet wordt uitgeroepen, geven het een achttiende-eeuwse toon. Maar in feite in het niet achttiende-eeuws.’ Kossmann ziet er een bewerking en gedeeltelijk zelfs een letterlijke vertaling in van de Akte van Verlatinge van 1581 waarbij de Staten-Generaal in Den Haag hetzelfde verkondigden: ook zij erkenden om dezelfde redenen Filips II niet langer als soeverein.²⁰ Voor een nieuwe staatsregeling werd het oude voorbeeld van de Noordelijke Nederlanden niét gevolgd, maar dat van de Verenigde Staten van Amerika uit 1776. Ook dat ontwerp ging echter terug op de Unie van Utrecht uit 1579. Het is overigens – nog steeds volgens Kossmann – dezelfde tweetijdigheid, hetzelfde breukvlak van twee tijden, dat de Omwenteling deed mislukken. De alliantie tussen conservatieve Brusselse bestuurders rond Van der Noot en revolutionair-liberale groepen rond Vonck in Gent bleek te zwak (en het leger van Leopold II te sterk).²¹ De tweetijdigheid die de motor van de Brabantse Omwenteling was, maar ook haar mislukking betekende, was dezelfde tweetijdigheid die de grap van de titelpagina van Bottelgier uitmaakte. Door Elias, de latere geschiedschrijver van de Vlaamse gedachte, werd Bottelgier alvast in die dubbeltijdigheid begrepen: hij noemde het optreden van Bottelgier ‘de wederopstanding van de Geus’.²²

De vroeger voorspelde revolutie

Bottelgier nam de vormen van vroegere tijden aan om verslag te doen van de veranderingen in zijn eigen tijd. Er spreekt een gevoeligheid voor historiciteit in de jaren 1790 uit. Dat was niet anders in een volgende revolutie, de Belgische Opstand van 1830. Ook daar draafde in pamfletten het verleden op om stelling in te nemen in de eigen tijd en ook daar nam dat soms de vormen van een teksteditie aan. Dat blijkt uit het voorbeeld van de *Voorzeggingen van de Heylige Hildegarde, omtrent de Belgische Omwenteling*, een pamflet waarvan Jan Pauwels intussen duidelijk gemaakt

²⁰ E. H. Kossmann, *De Lage Landen 1780-1980*, 2 dln., 6e druk (Z.pl.: Olympus, 2001-2002), dl.1, 59.

²¹ Ibidem, dl. 1, 50-63.

²² H. J. Elias, *Geschiedenis van de Vlaamse gedachte*, 4 dln., Dl. 1: De grondslagen van de nieuwe tijd. 1780-1830, Mens & tijd, 2e druk (Antwerpen: Nederlandsche Boekhandel, 1970-1971).

heeft dat Jan Frans Willems de auteur was.²³ Willems drukte daarin verzen uit Lodewijk van Velthems *Spiegel historiael* af waarin de voorspellingen van Hildegarde van Bingen aangehaald worden. In de voetnoten interpreteert pamfletlist Willems die voorspellingen alsof ze over de Belgische Opstand gingen. Dit voorbeeld, waarin het verleden niet alleen voorbeelden of vormen verschaft, maar het heden zelfs voorspelt, maakt duidelijk dat de tweetijdigheid van Bottelgiers kroniek ingewikkelder kon.

Het voorbeeld van Willems en Hildegarde staat overigens niet alleen, voorspellingen kenden in de revolutietijd ruimer succes. Al in de jaren 1730 was er geprobeerd aan lokale opstanden op die manier betekenis te geven²⁴ en ook de antirevolutionair Willem Bilderdijk zag het voorspelde einde der tijden in zijn eigen tijd vorm krijgen.²⁵ Ook na 1800 bleef de gevoeligheid voor de vermogens van voorspellingen uit het verleden precair: met ernst zagen conservatieve katholieken bij de Franse Revolutie, zoals Bart van der Hertten aantoonde, de apocalyps zich voltrekken, wat nog tot aan het eind van de negentiende eeuw een weerzin tegen elke revolutionaire mentaliteit, maar ook nieuwe aandacht voor voorspellingen en hoopvolle mirakels betekende.²⁶ Het pamflet van Willems lijkt op het eerste zicht in die reeks te passen, maar toch ook niet: hierna zal blijken dat het een geleerde parodie is op de te eenduidige relatie die tussen heden en verleden gelegd werd.²⁷

De *Voorzeggingen van de Heylige Hildegarde* had alle voorkomens van een editie. Er was een oude tekst, de voorspellingen van Hildegarde van Bingen zoals Lodewijk van Velthem ze opgenomen had in zijn voortzetting van de *Spiegel historiael*, begonnen door Jacob van Maerlant. Er waren ingrepen van een editeur – hoewel die anoniem bleef. Zo was er een voorwoord, waarin de nodige informatie werd gegeven over de tekst van de voorspellingen, over hun overlevering via een handschrift van de *Spiegel historiael* en over het oorspronkelijke auteurschap van Van Bingen. Er was een weergave van de Middelnederlandse tekst op de even bladzijden,

²³ [Jan Frans Willems], *Voorzeggingen van de Heylige Hildegarde, omtrent de Belgische Omwenteling. Prédications de Sainte Hildegarde sur la Révolution de la Belgique*, 2e druk (Amsterdam: Brest van Kempen, 1832) en Jan Pauwels, 'Voorzeggingen van de Heylige Hildegarde, omtrent de Belgische Omwenteling: een teksteditie, een filologengrap en een orangistisch pamflet door Jan Frans Willems', *Bijdragen tot de geschiedenis bijzonderlijk van het aloude hertogdom Brabant*, 87 (2004) 323-336.

²⁴ Mijnhardt, 'De paniek van juni 1734'.

²⁵ Joris Van Eijnatten, 'De man op het vale paard draaft steeds voort. Bilderdijk en het einde der tijden', *Het Bilderdijk-Museum. Mededelingenblad van de Vereniging 'Het Bilderdijk-Museum'*, 13 (1996) 1-12.

²⁶ Bart Van der Hertten, 'La Révolution française: Prélude à la fin des temps', *Revue d'Histoire ecclésiastique*, 89 (1994b) en Bart Van der Hertten, *Het begin van het einde. Eschatologische interpretaties van de Franse Revolutie*, Symbolae Facultatis Litterarum et Philosophiae Lovaniensis. Series B 12 (Leuven: Universitaire Pers Leuven, 1994a). Over voorspellingen in het revolutionaire tijdperk in Engeland, zie bijvoorbeeld W. H. Oliver, *Prophets and millennialists. The uses of biblical prophecy in England from the 1790s to the 1840s* ([Auckland]: Auckland University Press / Oxford University Press, 1978).

²⁷ De 'jeu d'esprit' in het maken van vervalsingen wordt aangehaald in een bespreking van Graftons *Forgers and critics* door James Hankins, 'Forging links with the past', *Journal of the History of Ideas*, 52 (1991) 509-518, 517-518.

niet diplomatisch, maar in herspelde vorm. Op de oneven bladzijden stond een vertaling in modern Frans. Die vertaling door de editeur was niet altijd even accuraat, zoals hij zelf toegaf in de inleiding. Dat hoefde niet zorgelijk te zijn, want moest enkel bijdragen tot een beter begrip van de tekst en de Revolutie, ook bij Franstalige lezers. Hetzelfde doel dienden de woordverklaringen en de historische aantekeningen, die in de voetnoten onder zowel de Middelnederlandse als de Franse tekst staan. Hier lijkt dus gewoon een editeur aan het werk, die, hoewel hij anoniem bleef, bemiddelde tussen de oude tekst en zijn moderne publiek, zoals alle editoren dat voor hem deden.

De historische en de taalkundige noten lijken op die van een editie, maar net daarin lijkt ook de de grap te schuilen. Enkele voorbeelden: Hildegarde sprak van een lelie – voetnoot: ‘Frankryk heeft ten allen tyden ons land willen innemen, en hetzelve onder andere bemagtigd onder Lodewyk den XIV en Lodewyk den XV’. Ze sprak over een arend – voetnoot: ‘Den arend van Napoleon’. Van een sterke leeuw – voetnoot: ‘Den Nederlandschen Leeuw’. Van een luipaard – voetnoot: ‘Engelands vaendel, onder Wellington.’ Uiteindelijk zou die lelie verscheurd worden – voetnoot: ‘In July 1830’. Maar gelukkig zouden alle mogelijke troebelen eindigen in het vijfendertigste jaar – voetnoot: ‘Het jaer 1835’ (dus nog vier jaar na de eerste publicatie van het pamflet).²⁸ Op die manier verklaarden de voetnoten niet, zij manipuleerden. Ze gaven aan de voorspellingen een politieke actualiteitswaarde die zij niet hadden. De expliciete voortvarendheid waarmee die actuele interpretatie gebeurt moet voor de meeste lezers duidelijk zijn geweest. De anachronismen in de voetnoten konden nauwelijks serieus genomen worden.

Hetzelfde gold voor de inleiding en zelfs voor de tekst. Daarin zitten, zo toont Pauwels aan, ook genoeglijkheden verborgen voor de enkele heren die vertrouwd waren met oude kronieken of met het werk van Van Velthem. In de inleiding noemt Willems bijvoorbeeld een handschrift als legger voor zijn editie dat op dat moment ontoegankelijk in een Engelse privécollectie lag en bovendien de afgedrukte fragmenten niet eens bevat. Zoals ze afgedrukt zijn, zijn de fragmenten trouwens nergens te vinden: de editeur blijkt de volgorde van verschillende verzen uit het werk van Van Velthem gewijzigd te hebben, om zo stukken van de voorspellingen van Hildegarde nog beter bij de eerste decennia van de negentiende eeuw te doen passen. Om de gaatjes die dan nog overbleven te vullen gebruikte hij dus de voetnoten, die, zo blijkt uit het onderzoek van Pauwels, slechts een oppervlakteverschijnsel van een nog ingewikkeldere manipulatie van de oude tekst zijn.

Voetnoten, inleiding noch tekst waren serieus; de kwesties die de pamflettist aan zijn publiek voorlegde waren dat wél. Napoleontische oorlogen, de internationale diplomatie, de Belgische Opstand: het Europese cataclysmen van de voorgaande decennia vroeg om een betekenis. Die betekenis kon volgens de pamflettist Willems echter niet komen uit apocalyptische voorspellingen. Deze editie steekt immers de

²⁸ Willems], *Voorzeggingen van de Heylige Hildegarde*, 16, 18 en 26.

draak met de stap van het bestuderen van een oude tekst naar een betekenis voor het woelige heden. Via het duiden van louter feitelijkheden toonde het pamflet dat het gebruik van het verleden op een eenduidige didactische manier ridicuul geworden was. Dat wordt het duidelijkst in de stap die Willems zette van Hildegardes ‘na het vijfendertigste jaar’ naar ‘het jaar 1835’, alsof er tussen Hildegarde en de negentiende eeuw geen ontelbaar aantal vijfendertigste jaren geweest was. De relatie tussen heden en verleden maakte de pseudo-editeur te feitelijk en te concreet. De woelige decennia van revoluties lijken ervoor gezorgd te hebben dat oude teksten niet meer onproblematisch, zoals voor de jaren 1780, een didactische of exemplarische plaats konden innemen in het heden (wat hierna ook zal blijken uit ‘echte’ edities van oude teksten).

Anachronismen uit liefde voor volk en literatuur

Uit de twee pamfletten werd duidelijk dat het verleden een band had met het heden van rond 1800, maar ook dat die relatie niet onproblematisch of vanzelfsprekend was. Het derde voorbeeld in dit intermezzo maakt duidelijk dat in de decennia na 1800 die relatie nog minder eenduidig en vooral minder concreet zou worden. Het gaat om twee schijnbaar oude liederen die August Heinrich Hoffmann von Fallersleben publiceerde en die door Nederlandse geleerden lang voor waar aangenomen werden.²⁹ Daaruit, en op Hoffmanns terugblik in de jaren 1850 op zijn misleiding in 1833, zullen twee zaken duidelijk worden. Enerzijds het beeld dat Hoffmann al drie decennia eerder voor ogen had voor een wetenschappelijke studie van het literaire verleden. Die studie moest voor hem niet meer enkel historisch of taaldidactisch interessante teksten inhouden, maar ook liederen en andere minder klassieke literatuur, waar geen concrete voorbeelden voor bestuur of taal te halen waren. Hij zou zijn doelen slechts gedeeltelijk bereikt zien in Nederland.³⁰ Anderzijds zal ook duidelijk worden waarop volgens Hoffmann die studie van oude teksten dan wél gebaseerd was, als het niet op een exemplarisch nut was. Het ging hem om een emotionele band met het verleden, om liefde zelfs.

Twee liederen

In 1833, twee jaar na Willems’ vervalste voorspellingen, publiceerde de Duitse filoloog August Heinrich Hoffmann, zich noemende von Fallersleben, twee liederen.

²⁹ De twee liederen zijn eerder al besproken in een literair-historistische context, te weten het Vlaamse taalparticularisme na 1830, door Leerssen, *De bronnen van het vaderland*, 103-105.

³⁰ Hoffmanns aandacht voor het Nederlandse volkslied in het kader van de wetenschappelijke doelstellingen die hij voor de volkstaalfilologie (en in mindere mate voor het editievak) voor ogen had, maar niet bereikte, zijn eerder al besproken door Brinkman, ‘Hoffmann and Dutch Medieval Folksong’.

Het waren liederen over afscheid en trouwe liefde, over het vaderland en de vreemdeling. In het ene, het *Scheidelied*, neemt een reiziger afscheid van zijn geliefde:

Vaer wel, vaer wel, mijn soete lief,
niet langher en can icker beiden;
ic gae er so ver, en so verre van hier,
en also ver over der heiden.

Tegelijk bezingt de reiziger de schone natuur van zijn vaderland, waar hij door trekt:

Wel over der heiden, wel over den sant
met droevigher hert ende sinnen.
wel mach ic ghewinnen het vaderlant,
maer trouwe liefde noit ghewinnen.³¹

Het andere lied, van *Jonc Gherrit ende moi Aeltje* verhaalt over de jonge ridder Gerrit. Hij ontmoet, wanneer hij gaat jagen, een vreemdeling en neemt hem als gast in zijn slot op, bij zijn vrouw Aeltje, of Adelheid. Wanneer Gerrit aan het eind van de dag de vreemdeling opnieuw ontmoet, toont die de verlovingsring van Gerrits vrouw. Na dit teken van ontrouw slaat Gerrit de vreemdeling dood, stormt hij op zijn slot af, erkent in het voorbijgaan zijn kind niet meer en steekt zonder een woord ook zijn vrouw neer. Maar

Wat sach hi aen haer handen?
den vingherlinc root van gou.
bilo, dat wasser den selven rinc,
dien hi wilen ontfinc ter trou.

Hi namse wel in sijn armen,
hi custe haer roder mont;
si dancten God van hemel,
si dancten hem dusementstont.³²

In dit geval sterft er een onschuldige dame in de armen van haar moordenaar, in het vorige geval werd er van een ander afscheid genomen op de heide van het vaderland. De teksten die Hoffmann bezorgde zijn duidelijk van een andere orde dan de middeleeuwse kronieken en de zeventiende-eeuwse klassiekers die tot dan de hoofdbezigheid van de editeurs waren. Deze twee liederen pasten in het genre dat Hoffmann aan het object van de volkstaalfilologie toevoegde: het middeleeuwse

³¹ August Heinrich Hoffmann von Fallersleben, *Loverkens. Altniederländische Lieder*, Horae Belgicae 8 (Göttingen: Verlag der Dieterichschen Buchhandlung, 1852), 42.

³² Hoffmann voegt zelf onder andere deze woordverklaringen toe: *vingherlinc* is 'vingherlijn (*in der ä[lt]eren*). *Sp[rache]*.) Ring, *m[ittel]h[och]d[eutsch]*. vingerlîn'; *gou* is *goud*; *bilo*: 'Interjection des Staunens und Schmerzens'; *wasser* is *was er (daer)*; *wilen* is 'vormals, mhd. wilen, unser weiland'; *dusementstont* is *duizendmaal* (Ibidem, 45-46 EERSTE DRUK?).

volkslied. Met het middeleeuwse volkslied sneed Hoffmann het tot dan toe weinig bekende esthetische veld in de historische tekststudies aan.

Deze twee volksliederen zijn echter niet middeleeuws, ze waren van eigen makelij. Maar dat was nergens aan te merken. Hoffmann gaf als enige toelichting bij het *Scheidelied*: ‘Dies und das folgende Lied sind in Holland entstanden. Näheres darüber behalte ich mir vor gelegentlich nachzuholen.’³³ Het zou nog tot 1852 duren voor er nader bericht kwam.

De Horae belgicae als blauwdruk voor een nieuwe filologie

De twee vervalste liederen die Hoffmann in 1833 publiceerde, maakten deel uit van zijn reeks *Horae belgicae* en pasten daarmee ook in de plannen die Hoffmann met de sinds eind zestiende eeuw bestaande volkstaalfilologie in de Nederlanden had. De *Horae belgicae*, ‘studio atque opera Henrici Hoffmann Fallerslebensis’, was een langlopende reeks waarvan het eerste deel in 1830 en het laatste in 1862 verscheen. Grote delen ervan bestaan uit edities van de middeleeuwse volksliederen die Hoffmann ontdekte. De twee zelf gedichte liederen vielen daartussen niet op. Het hoeft niet te verbazen dat Bilderdijk, Willems noch Snellaert in die vloed nieuwigheden de manipulatie opmerkten. Want de nieuwigheden die Hoffmann in de filologie in de Nederlanden binnenbracht, waren talrijk. Er was niet alleen zijn aandacht voor het voordien slechts zijdelings bekeken genre van het volkslied; er was ook zijn manier om dat lied te ontdekken. Hij trok daarvoor van de ene bibliotheek naar het andere archief, van de ene hoogleraar naar het andere geleerdengenootschap. Hoffmanns ontdekking van de volksliederen hangt nauw samen met zijn grote reislust. Naast de geleerde reis bracht Hoffmann ook inhoudelijke vernieuwingen in de filologie, stelde hij een emotionele band met het verleden voor en stelde hij tot slot een nieuw poëtisch programma op. Hierna zal blijken dat de *Horae belgicae* getuigen van elk van die vier vernieuwingen van Hoffmann in de volkstaalfilologie.

In het achtste deel van de *Horae belgicae* uit 1852 bracht Hoffmann zijn reis naar Nederland uit de jaren 1820, waarop hij de twee gedichten schreef, in herinnering als ‘ein gar kühner Entschluß!’³⁴ Hij was er vanuit Keulen heen getrokken, ‘wie ein fahrender Schüler, mit langem Haar, im deutschen Rocke, den Ziegenhainer in der Hand und ein leichtes Ränzchen auf dem Rücken, ohne Paß und fast ohne Geld’. Zijn Nederlands had hij enkel uit boeken kunnen leren en het doel van zijn reis was duidelijk: ‘nicht um dort mein Glück zu suchen, sondern um einen Theil meiner deutschen Sprachstudien, das Niederländische, weiter zu verfolgen’.³⁵ Dat lukte Hoffmann tot zijn tevredenheid in Leiden, bij H.W. Tydeman en Bilderdijk

³³ Heinrich Hoffmann, *Holländische Volkslieder. Gesammelt und erläutert von Heinrich Hoffmann. Mit einer Musikbeilage* Idem 2 (Breslau, 1833).

³⁴ August Heinrich Hoffmann von Fallersleben, *Loverkens. Altniederländische Lieder* Idem 8 (Göttingen: Verlag der Dieterichschen Buchhandlung, 1852), i

³⁵ Ibidem.

en in de bibliotheek van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde. Hoffmann leerde er naar eigen zeggen veel bij ‘was sich nicht eben aus Büchern lernen läßt’,³⁶ en deed er ook veel ontdekkingen. Hij publiceerde er een lange lijst van in de *Algemeene Konst- en Letterbode* in 1820 en 1821, samen met een oproep aan zijn Nederlandse collega’s om werk te maken van de studie van de middeleeuwse poëzie. Het overzicht van het werk dat nog te wachten stond, was het eerste resultaat van Hoffmanns literaire reis. De delen van de *Horae belgicae* die erop volgden waren zijn eigen uitwerking van de grote plannen.

‘Ten aanzien van onze cultuur is Hoffmann voor alles de gouddelver geweest in de braakliggende schatten van de Middelnederlandse letteren,’ zo is het beeld van Hoffmann blijven bestaan.³⁷ Hoffmann was inderdaad de eerste echte editeur van Middelnederlandse volksliederen. Verder is zijn reeks werken een illustratie van de toestand van de volkstaalfilologie en tegelijk ook van de stappen die Hoffmann daar vandaan wilde zetten (zoals de twee *Analecta* dat waren voor de achttiende-eeuwse editeurs). In de eerste delen had Hoffmann nog stukken in het Latijn geschreven, zoals het eerste deel, *De antiquioribus Belgarum literis*, of de inleiding en het apparaat bij zijn editie van *Karel ende Elegast* (1836). Daarvan bleven in de latere delen enkel de Latijnse reekstitel en het *impressum* in die taal behouden. Zijn *Horae* werden inderdaad steeds meer een Duitse – zowel Middel- als Nieuw- en zowel Hoog- als Nederduitse – aangelegenheid. Dat blijkt ook uit de reeks opdrachten, die een staalkaart geven van de Groot-Duitse kring van filologen waarin Hoffmann zich bewoog: er was natuurlijk Jacob Grimm, maar ook de wetenschappelijke academies van Amsterdam en van Brussel (1856); er waren Duitse geleerden als Stephan Endlicher (1836), Mauritz Haupt, Ferdinand Wolf (1836) en Franz Joseph Mone (1838), maar ook Belgische en Nederlandse, waaronder Jan Frans Willems (1837).

Behalve deze uitwendige evoluties van de filologie, zette Hoffmann ook twee belangrijke inhoudelijke stappen. De eerste was, zoals gezegd, de stap van de middeleeuwse kronieken naar de middeleeuwse poëzie. Hadden Johannes Dousa en Hendrik Spiegel de historielieder over de moord op graaf Floris v enkel als bijlage bij hun editie van de kroniek van Melis Stoke gevoegd, Hoffmann editeerde enkel het lied zelf in zijn *Holländische Volkslieder* uit 1833 – de tekst daarbij herstellend naar het Oud Amsterdams Liedboek van 1591 en de editie uit hetzelfde jaar van Dousa en Spiegel (de editie door Van Alkemade uit 1699 liet hij links liggen, net als een rederijversie van het verhaal, dat ‘gar keinen poetischen Werth’ heeft). Hij voegt taalkundige opmerkingen toe (zoals ook Huydecoper en Siegenbeek dat al hadden

³⁶ *Ibidem*, ii.

³⁷ Jan Grootaers, *Maskerade der muze. Vervalsing, namaak en letterdiefstal in eigen en vreemde letterkunde* (Amsterdam: G.J.A. Ruys, 1954), 165.

gedaan, maar dan in een taaldidactische context).³⁸ ‘Das wahrhaft Geschichtliche’ in het lied komt in Hoffmanns commentaar echter pas op de tweede plaats, waarbij hij verwijst naar Stoke in de editie van Huydecoper en naar Van Velthem in de editie van Isaac Le Long.³⁹ Hij besluit dat niet alles in het lied historisch waar is; met name het overspel dat Floris’ moordenaar Van Velsen met diens vrouw gepleegd zou hebben, blijkt slechts een verzonden aanleiding voor het in wezen politieke conflict. Ouderdom, volksheid en poëzie waren voor de edities van Hoffmann echter belangrijker dan de historische waarheid. Zijn vergelijking van een uitdrukking uit het lied met een sprookje uit de collectie van de gebroeders Grimm is in dat opzicht veelzeggend.⁴⁰

De stap van de kronieken en de klassiekers naar de middeleeuwse poëzie wordt op dezelfde manier duidelijk in Hoffmanns editie van *De Vier Heemskinderen*. Voor Petrus Scriverius waren zulke verhalen, of die van Roeland en Koning Arthur, ‘beuselingen’ geweest, die zijn zoektocht naar een betrouwbare geschiedenis van het graafschap niets bijbrachten.⁴¹ Voor Hoffmann was het lied het juist wél waard om gedrukt te worden, wat hij voor een enkel fragment dan ook deed in zijn *Bonner Bruchstücke von Otfried* uit 1821, een verzameling edities die zijn *Horae belgicae* voorafging.⁴² En in 1837 opnieuw, in vijf fragmenten, met woordverklaringen (aan de hand van Kiliaan en andere woordenlijsten en ook kronieken zoals de *Spiegel historiael*, maar opnieuw ook aan de hand van sprookjes van Grimm). In een opstel achter de bezorgde tekst maakt Hoffmann nogmaals duidelijk dat het hem niet om de historische juistheid gaat, maar wél om ‘[i]hre epische Kraft’ en om ‘ihr theilweise poetischer Werth’.⁴³ Het is duidelijk waar het bij Hoffmanns edities van oude teksten om draait: volksverhalen, epische kracht en poëzie. Dat was niet alleen geldig voor Floris v of de Vier Heemskinderen. Met zijn andere aandacht boorde Hoffmann een rijke ader van middeleeuwse poëzie aan. Hij kon zo in zijn *Horae belgicae* een overzicht van nog onbekende werken opnemen en de reeks vervolgens gedurende decennia vullen met *editiones principes*: van *Karel ende Elegast*, van *Lantsloot ende*

³⁸ B. Huydecoper, ‘Lied op Floris V’, in: F.W. van Lelyveld (red.) *Proeve van tael- en dichtkunde*, 2e druk (1784) 371-375 en Matthys Siegenbeek, *Proeven van Nederduitsche welsprekendheid*, 2 dln. (Leyden: L. Herdingh, 1799), dl. 1, xiii-xvii en 1-5.

³⁹ Zie referenties hierboven.

⁴⁰ August Heinrich Hoffmann von Fallersleben, ‘Graf Floris und Gerhard van Velsen’, in: A.H. Hoffmann von Fallersleben (red.) *Niederländische Volkslieder. Gesammelt und erläutert*, *Horae Belgicae* 2, 2e druk (Hannover: Carl Rümpler, 1856b) 19-25, 22-23 (eerste druk: *Holländische Volkslieder*, *Horae belgicae* 2 (Breslau 1833)). In de commentaren drukt Hoffmann nog een ander historielied over de moord op Floris af, met woordverklaringen. Dat was ook eerder al door Huydecoper bezorgd.

⁴¹ Zie hiervoor.

⁴² August Heinrich Hoffmann von Fallersleben, ‘Bruchstücke einer altflandr. poet. Bearbeitung der Sage von Reinolt von Montalban oder der Heimonskindern’ *Bonner Bruchstücke von Otfried* (Bonn, 1821) 21-23.

⁴³ August Heinrich Hoffmann von Fallersleben, ‘“Renout van Montalbaen”’, in: A.H. Hoffmann von Fallersleben (red.) *Lantsloot ende die scone Sandrijn. Renout van Montalbaen*, *Horae Belgicae* 5 (Breslau: Georg Philipp Aderholz, 1837) 45-128, 99.

die scone Sandrijn, van Floris ende Blancefloer, van veel Hollandse liederen en van abele spelen. Hoffmanns aandacht voor de middeleeuwen was een esthetische en literaire aandacht, geen aandacht die – zoals bij zijn voorgangers – gericht was op didactische studie van oude gebeurtenissen en oude taal.

De tweede inhoudelijke stap die Hoffmann in de *Horae belgicae* zette, was er een van veel later en meer in de taalkundige hoek van het editievak. Het zevende deel van de reeks, uit 1845, was een *Glossarium belgicum*.⁴⁴ Het was een woordenlijst die hij gedestilleerd had uit woordenboeken uit de veertiende, vijftiende en zestiende eeuw. Zijn bedoeling ermee was tweevoudig. Hij wilde een lijst van woorden die typisch zijn voor het Nederlands en die van het Hoogduits vergelijken en zo de beide talen beter aflijnen. In dit opzicht en ook in de Latijnstalige woordverklaringen, verschilde zijn lijst niet veel van de voorgaande lijsten zoals die van Kiliaan, Plantijn en hun voorgangers – waarvan hij een historisch overzicht geeft in de tweede editie van zijn *Glossarium*. Maar ook van de latere woordenlijsten, die van achttiende-eeuwse taalkundigen met didactische bedoelingen, zoals David van Hoogstraten, verschilde dit *Glossarium* niet veel. Hoffmanns doelstelling was daarentegen wel nieuw: hij wilde, zo meldde hij in de tweede druk van 1856,

für eine Menge Wörter ihr frühes Vorkommen nachweisen und [...] diejenigen alten Wörter hervorsuchen, welche das Mittelniederländische mit dem Mittelhochdeutschen gemein hatte und welche später im Neuniederländischen verschwanden oder sich hie und da nur noch in den Mundarten erhielten oder in Volksliedern und Volksbüchern sich vorfinden.⁴⁵

Hoffmann wilde dus de oudste vormen van Nederlandse woorden in een woordenlijst. Tot die oude taal wilde hij niet komen via de cerebrale etymologie op basis van oervormen, maar hij wilde die grondvormen in oude teksten terugvinden, of in het taalgebruik van het volk. Het is in wezen een historische taalkunde. Dat hij dit *Glossarium* als kerstgeschenk aan Arie de Jager, Matthias de Vries en Lambert Allard te Winkel (naast aan de Duitsers Wilhelm Müller, Wilhelm Wackernagel en Karl Weigand) opdroeg,⁴⁶ is een vooruitwijzing naar de lexicografische resultaten van dit soort historische taalkunde rond het midden van de negentiende eeuw, zoals het *Middelnederlandsch Woordenboek*. Dat Hoffmann wist dat zijn werk slechts een begin was en voor veel verbetering vatbaar, bewijzen de lege rechterkolommen van

⁴⁴ De titel in de eerste druk was *Niederländische Glossare des XIV. und XV. Jahrhunderts nebst einem niederdeutschen*.

⁴⁵ August Heinrich Hoffmann von Fallersleben, *Glossarium belgicum*, *Horae belgicae* (Hannover: Carl Rümpler, 1856a), vii.

⁴⁶ Het voorwoord ondertekende Hoffmann in 'Weimar, am Weihnachtsabend 1855'. Ibidem, fol. [a*3] en xxvi.

zijn *Glossarium*, bedoeld voor aantekeningen van de lezer.⁴⁷ Dat is de tweede stap die de *Horae belgicae* in de volkstaalfilologie zette. Hoffmann beoefende dus de taalkunde historischer dan zijn voorgangers en de historie beoefende hij meer literair.

Creatief historisme

De literaire reiziger Hoffmann sloeg dus in het eigenlijke filologische werk twee nieuwe wegen in. Daar wilde hij niet alleen wandelen, hij wilde anderen overtuigen om hem te volgen. Daarom getuigde hij ook van een liefde die hij voor de Nederlandse literatuur en die de basis van zijn filologische werk vormde: hoewel hij nogal eens op andermans desinteresse stootte, ‘doch war mein eifrigstes Streben, überall Liebe und Theilnahme für jedes ursprünglich germanische Element, und so auch in der Poesie unserer verwandten Nachbarn zu erwecken.’⁴⁸ Liefde en bekommernis. Daartoe wilde hij anderen bekeren en zijn bekeringsdrang reikte tot ver buiten de geleerde en papieren kringen.

De liefde en bekommernis waartoe Hoffmann wilde opwekken bij de Nederlanders moest liefde en bekommernis zijn om authentieke overblijfselen van het Germaanse volk. De middeleeuwse poëzie nam onder die overblijfselen natuurlijk een bijzondere plaats in. Hoffmanns streven past in dit opzicht naadloos in de opvattingen van Duitse filosofen zoals Herder. Die komen erop neer dat het eigene van een volk – in Hoffmanns geval het Germaanse – tot uitdrukking komt in zijn taal. En de meest geavanceerde, en daarom hoogst gewaardeerde uiting van een taal is de poëzie. Maar die poëzie als hoogste uitdrukking van een volk is niet zomaar voorhanden. In de meeste talen en literaturen was de poëzie met het verloop der eeuwen van haar oorspronkelijke, volkse vorm afgeweken, meestal door buitenlandse invloeden. Een volk zou er dus wel bij varen de meest oorspronkelijke vorm van zijn poëzie op te zoeken en te bestuderen. De studie van de oudste poëzie zou een volk dus kunnen leren wat het zou moeten zijn. Die studie zou in de oude poëzie een volksgeest kunnen vinden; een volksgeest die de nog levende leden van een volk op een intense manier met die oorspronkelijke poëzie verbindt, dus ook met de oorspronkelijke taal en de oorsprong van het volk.⁴⁹

Deze filologie van de oorspronkelijke poëzie op basis van een geestelijke relatie tussen volk en literatuur was een van de mogelijke manieren om om te gaan met een breuk in de tijd, zoals die ervaren werd sinds de jaren 1780. Die ervaring van een breuk kondigde een nieuw historisch besef aan. Dat ging niet langer uit van een voortdurende continuïteit, een glatte overgang tussen heden en verleden. Het zag in de loop van de geschiedenis daarentegen verschillende breuken in die continuïteit,

⁴⁷ Zoals Hoffmann het zelf aangeeft: ‘Damit Jeder nun die kleine Sammlung für *seine* Zwecke ganz nach Belieben und leicht zu erweitern vermöge, ist der nöthige Raum gelassen, und ich hoffe, dass diese Einrichtung als zweckmässig erscheine.’ (Ibidem, vii-viii.)

⁴⁸ Hoffmann von Fallersleben, *Loverkens*, iii.

⁴⁹ Kelley, *Fortunes of history. Historical inquiry from Herder to Huizinga*.

breuken tussen heden en verleden.⁵⁰ De revoluties van het einde van de achttiende eeuw waren zulke breuken en de vormelijke tweetijdigheid van de kroniek van Bottelgier was er een fenomeen van. Er werden in dit historische besef verschillende manieren voorgesteld om die breuken te overwinnen en de oorspronkelijke continuïteit te herstellen. De studie van middeleeuwse poëzie was dus niet zomaar interessant op zichzelf, maar had een bedoeling in het heden en een betekenis voor het volk in hun tijd. Omdat dat volk in de literatuur zijn eigen geest zouden kunnen ontdekken, konden het aan die geest gehoorzamen en zo de weg vinden die het uit moesten. Die weg was natuurlijk de weg naar het vaderland, als de natuurlijke omgeving waarin een volk zijn natie tot realisatie kon brengen.

Op die manier bleek het verleden voor de leden van een volk inderdaad relevant, maar zelfs een interne zaak te zijn. Het verleden was niet langer een reservoir voor politieke en taalkundige spiegeling – zoals het geval was geweest voor bijvoorbeeld Boxhorn, die de kroniek van Zeeland in handen van de Zeeuwse Staten legde, of voor Van Hoogstraten, die Vondel becommentarieerde om het taalgebruik van zijn landgenoten te verbeteren. Er was daarentegen sprake van een interne, meer geestelijke band tussen heden en verleden. En daarom, dat was het streven van Hoffmann, van liefde en bekommernis.

Hoffmann ging echter nog een stap verder dan filosofen als Herder. Geleerd werk met een emotionele, liefdevolle component werd bij hem aanleiding tot het creëren van nieuwe literatuur. Hij maakte zelf gedichten naar het voorbeeld van het door hem bestudeerde literaire verleden. De eerste gedichten die hij zo schreef waren het *Scheidelied* en *Jonc Gherrit ende moi Aeltje*, die hij in 1833 publiceerde. Met die publicatie wilde hij zijn herderiaanse punt duidelijk maken, namelijk ‘nicht in der Absicht, damit zu täuschen, sondern nur zu zeigen, daß ein Fortdichten im alten Geiste auch noch jetzt möglich ist’.⁵¹ Om dezelfde reden schreef Hoffmann daarna nog een verzameling *Loverkens*, die hij omschreef als ‘altniederländische Lieder’ en opnam in zijn reeks *Horae belgicae*; het onderscheid tussen zijn *Loverkens* en de vele volksliederen die hij in bibliotheken had hield hij in die reeks dan ook bewust vaag. Dat zoiets kon, voortdichten in dezelfde oude geest, was niet meer dan de logische consequentie van zijn studie naar de Germaanse oude geest, die zich toonde in het Middeleeuwse volkslied en waaraan hij als Duitse taalgeleerde ook zelf deel had.

Het hele rijtje geleerden dat zijn maaksels als oude volksliederen aanzag, van Bilderdijk tot Snellaert, bewees de juistheid van dit punt, en dat hij zijn opzet in 1852 openlijk toegaf was er dan ook een essentieel onderdeel van. ‘Die altniederländische

⁵⁰ P.B.M. Blaas, ‘Romantiek en historisch besef. Haar betekenis voor de geschiedbeoefening’, in: Idem, *Anachronisme en historisch besef. Momenten uit de ontwikkeling van het Europees Historisch Bewustzijn*, tweede druk (Den Haag: Universitaire Pers Rotterdam, 1988b) 49-59 en Jo Tollebeek, ‘De conjunctuur van het historisch besef’, in: B. Raymaekers en G. van Riel (red.) *De horizons van weten en kunnen*, Lessen voor de eenentwintigste eeuw 8 (Leuven: Universitaire Pers Leuven / Davidsfonds, 2002) 167-193.

⁵¹ Hoffmann von Fallersleben, *Loverkens*, iv.

Poesie habe ich somit um zwei Lieder ärmer gemacht, dagegen die Litteraturgeschichte um eine Entdeckung bereichert.’⁵² Die ontdekking was het creatieve vermogen van de filologische geleerdheid. Hij riep op om hem na te volgen in het schrijven van literatuur op een authentieke manier, ‘um so durch Wiederbelebung des Volksliedes eine volksthümlichere und zugleich bessere Richtung in der neuholländischen Poesie anzubahnen’.⁵³ Werken in de ‘geest’ van het verleden en het zo ‘opnieuw te beleven’, om zodoende een ‘betere’ kunst te bereiken: het is het mechanisme in de kern van de historiserende kunsten van de negentiende eeuw. De ideeën van Herder en van Hoffmann daarover verspreidden zich inderdaad, zoals Leerssen het beschrijft, over heel Europa. Zij zaten in het geval van Hoffmann vervat in zijn praktijk van het dichten, in zijn vernieuwende filologische werken en in de gesprekken die hij tijdens zijn letterkundige reizen had. Zijn herderiaanse ideeën hadden met andere woorden geen ‘vleugels’, zoals Leerssen het formuleert,⁵⁴ maar weerhaakjes: ze hingen op zijn reismantel en tussen de bladeren van zijn boekenreeks en zo gingen ze met de man van Fallersleben zelf mee.

‘Warum sollte übrigens nicht auch einmal ein Deutscher altniederländische Gedichte machen?’ vroeg Hoffmann zich nog af. ‘[E]s ist doch viel natürlicher, als wenn er altgriechisch oder altlateinisch dichtet.’ En de Nederlanders hadden dat zelf al veel eerder moeten doen en de eigen volksdichtkunst gevolgd hebben, in plaats van de Franse smaak. De poëzie van Hoffmans tijd ‘bleibt dadurch dem Gemüthe des Volkes eben so fern, wie die Vergangenheit der Gegenwart, und oft eben so unverständlich, wie das Ausland dem Vaterlande’.⁵⁵ Zou de poëzie van nu zich daarentegen meer op het vaderland richten, dan zou ze het volkseigene meer naderen. De afstand tussen poëzie en het volkseigene was volgens Hoffmann dus te overwinnen, net als de afstand tussen het verleden en het heden. In Vlaanderen zagen letterheren gauw hetzelfde in, maar voordat de geesten in de Nederland ook zo ver waren, waren er decennia van geleerde verkenning van al die zaken nodig: van het vaderland, van het volkseigene, van het verleden. Dat zal verder blijken uit de twee hoofdstukken in dit deel.

Desinteresse in de Nederlanden

In 1833 had Hoffmann nog nader bericht beloofd over de twee gedichten. Dat kwam pas in 1852, in de inleiding op Hoffmanns zelfgeschreven *Loverkens*. Hoffmann vertelde toen wat er in de geleerde wereld volgde op zijn voordrachten en de publicatie van de twee fictieve volksliederen. Willem Bilderdijk vond ze vijftiende-eeuws klinken, ze werden in 1840 tweemaal vertaald in het Hoogduits en op muziek

⁵² Ibidem, v-vi.

⁵³ Ibidem, iv.

⁵⁴ Joep Leerssen, ‘Bomen hebben wortels, mensen hebben benen, ideeën hebben vleugels. Een introductie’, *De negentiende eeuw*, 32 (2008) 3-14.

⁵⁵ Hoffmann von Fallersleben, *Loverkens*, vi.

gezet en daarna door Jan Frans Willems opgenomen in zijn verzameling *Oude Vlaemsche liederen*. Willems gaf op die manier, met het filologische instrument van de bloemlezing, aan de verzonden volksliederen een onbestaande authenticiteit en een onterechte autoriteit – net zoals Van Loon die aan de kroniek van Klaas Kolijn gegeven had met zijn pompeuze editie van 1745. Willems' opvolger Ferdinand Snellaert duwde de gedichten nog verder de filologische betrouwbaarheid in. Hij voegde er – zeer tot Hoffmanns verbazing – een bronverwijzing aan toe: 'Jan Roulan's Liedekens-boeck, Antw. 1544'. 'Und daran war ich doch gewiß nicht Schuld!'⁵⁶ In zekere zin was het wél de schuld van de Nederlandstalige filologen zelf geweest, zo probeerde Hoffmann in 1852. Hadden zij meer interesse gehad in hun eigen oude volksliteratuur dan zou hij het spel nog veel eerder onthuld hebben: 'ich erfuhr nicht einmal, wie meine Sammlung aufgenommen war. Ich hielt es also gar nicht der Mühe werth, die verheißene Auskunft zu geben'.⁵⁷ In 1852 was Hoffmann nog niet de koelheid vergeten waarmee hij op zijn literaire reizen door de Nederlanden ontvangen was.

'Aber es ist nicht Gebrauch in unserm Lande eine litterarische Reise (letterkundige reis) zu machen.'⁵⁸ Het was de enige reactie die Hoffmann, voor hij in Leiden aankwam, van de Utrechtse hoogleraar Simons gekregen had. De hoogleraar toonde zich daarbij, in Hoffmanns herinnering van 1852, even onwelwillend als onwetend. Het was voor hem de treffendste uiting van de desinteresse die volgens hem in Nederland bestond voor de eigen middeleeuwse dichtkunst. En die desinteresse bestond zelfs in Leiden, waar Hoffmann het verder wel naar zijn zin had. Hij prees zichzelf gelukkig om de uitzonderlijke gesprekken die Bilderdijk hem, hoewel oud en ziek, toestond. En omgekeerd was hetzelfde waar. Bilderdijk zou over Hoffmann gezegd hebben: 'obschon er ein *Mof* ist, so mag ich ihn doch wol leiden'.⁵⁹ Toch was volgens Hoffmann diens interesse voor de Middelnederlandse poëzie van een heel andere aard dan de zijne:

Seine Liebe für die altniederl. Poesie hatte jedoch mehr ihren Grund in der alten Sprache, insoweit dadurch das jetzige Holländisch aufgeklärt und bereichert wird. So betrachtete er denn auch die alten Volkslieder nur als Sprachdenkmale, Anfänge der Poesie, poetische Curiositäten, und nur sein Patriotismus für *alles* Holländische ließ es nicht zu, sich auf diese Weise darüber gegen mich auszusprechen.⁶⁰

Uiteindelijk bleek Bilderdijk slechts een taalkundige interesse te hebben: zijn bekommernis lag bij de Nederlandse taal van zijn eigen tijd en voor de middeleeuwse poëzie had hij slechts een afgeleide interesse, als het begin van de taal. Bilderdijks

⁵⁶ Ibidem, v.

⁵⁷ Ibidem.

⁵⁸ Ibidem, i.

⁵⁹ Ibidem, iii.

⁶⁰ Ibidem.

interesse was met andere woorden – net als die van achttiende-eeuwse taalkundigen – gericht op het verbeteren van de eigentijdse taal en niet primair historisch. Elders trof Hoffmann ook slechts afgeleide interesses aan, bijvoorbeeld voor enkel het Duitse volkslied, en niet voor het Nederlandse. Eén voorval stond hem nog helder bij in 1852:

Eines Tages wurde ich in einer großen Gesellschaft junger hübscher Mädchen ersucht, etwas zu singen. Ich sang deutsche Lieder und Alles war erfreut. So wie ich aber das schöne altniederländische Lied: Het waren twee coningheskinder, anstimmte, brach Alles in ein lautes Gelächter aus. Ich sang nicht weiter, sagte aber auf holländisch so gut ich eben konnte: ich nehme von den schönen? Fräulein keine Rücksicht für mich in Anspruch, habe aber geglaubt, daß sie ihr eigenes Vaterland und seine schönere poetische Vergangenheit mehr ehren würden. Für das Mal sang ich nicht mehr.⁶¹

Gelach bij de meisjes, beleefdheid bij Bilderdijk, geschuifel bij de hoogleraar: Hoffmann kreeg niet het gevoel dat zijn liefde voor de Nederlandse middeleeuwse poëzie door velen gedeeld werd. De desinteresse die de Duitse vreemdeling in Nederland aantrof, stemde hem niet moedeloos. Integendeel.

Wie aber ein Liebender oft seine Geliebte nur noch schöner und trefflicher findet, je mehr ihr Werth von Anderen angefochten und erniedrigt wird, so erging es mir. Mit größerer Liebe beschäftigte ich mich seitdem mit dem niederl. Volksliede, ich durchstöberte Bibliotheken und Buchläden und machte manchen hübschen Fund.⁶²

Vanuit een liefde voor de Middelnederlandse literatuur zette Hoffmann zijn studies voort, ondanks de desinteresse die hij in de Nederlanden zei te ontmoeten.

Besluit

Hoffmann vond het de schuld van de ongeïnteresseerde Nederlandse geleerden zelf dat zij zo lang misleid waren door zijn gedichten. Jodocus Bottelgier en Jan Frans Willems hadden echter al laten zien dat de dubbeltijdigheid op papier ook onder hen bekend was en die laatste (zoals in het volgende hoofdstuk aan bod zal komen) wist ook dat taalstudies inderdaad in het kader van een nationale agenda beoefend konden worden. Net als het succes van Reinier de Graaf met zijn Klaas Koliijn, is Hoffmanns succes echter niet enkel te verklaren door een gebrek aan interesse of aan filologische kritiek. Hoffmanns vervalsingen, net als die pseudo-edities van Bottelgier en Willems, tonen in hun succes of in hun humor aan hoe de filologie, die intussen wél bestond, er

⁶¹ Ibidem, iii-iv.

⁶² Ibidem, iv.

uitzag. Aan de hand van deze drie negatieve voorbeelden kan inderdaad de stand van het Nederlandse editievak geschetst worden, voor dezelfde vier gezichtspunten die ook in het eerste deel golden.

De objectieve verruiming die rond 1600 in de filologie in de Nederlanden begonnen was, werd in deze revolutietijd voortgezet (I). Dat was het geval voor de oude kronieken: de oudst bekende, de *Rijmkroniek van Holland* door Melis Stoke, kreeg steeds meer gezelschap, ook in Vlaanderen – zoals uit de persiflage door Bottelgier bleek. Willems putte voor zijn pamflet dan weer uit de *Spiegel historiael*. Die tekst van Van Velthem, maar vooral van Jacob van Maerlant, zou in deze periode Stoke verdringen als centrale tekst in de Nederlandse filologie – zoals hierna zal blijken. Dat de inhoudelijke uitbreiding werd voortgezet, was daarnaast ook waar in de literaire tak van het editievak. Die tak nam nu echter niet meer enkel de klassieken uit de Gouden Eeuw als voorwerp, maar steeds meer ook de middeleeuwse poëzie. Hoffmann leverde een vervalsing op dat domein en kloeg nog wel over de Nederlandse desinteresse, maar dat betekent niet dat de Nederlandse editeurs hem later niet alsnog zouden volgen in dat nieuwe veld. Ook dat zal hierna uitgebreider aan bod komen.

De legitimering die Nederlandse editeurs voor hun werk gaven, lag vanouds in de eigenheid van hun land en hun literatuur. Die eigenheid was in deze revolutietijd opnieuw van groot belang. In de zeventiende eeuw herinnerden tekstedities – zoals die van Boxhorn, opgedragen aan de Staten van Zeeland – aan doorstane oorlogen; rond 1800 riepen oorlog en revolutie opnieuw tekstedities, althans vormelijk, in het leven. Voor Hoffmann werd het in de jaren 1830 zelfs een kwestie van liefde voor de taal en het volk. De filologische aandacht voor het eigene van de Nederlanden, als legitimatie voor editiewerk, lijkt hier een emotionele aanvulling te krijgen (II).

In prosopografisch opzicht bleef het gezag van de editeur als tekstinstantie onverminderd. Ook hier was in meerdere opzichten sprake van een uitbreiding (III). Editoren van Nederlandse letterkundige teksten waren niet meer enkel rechtsgeleerden uit Leiden, een heterogene groep kroniekeditoren of Amsterdamse literatoren-artsen. Hun kweekbedden stonden nu ook in de Zuidelijke Nederlanden en in Duitsland. Die geografische uitbreiding betekende tegelijk de komst van nieuwe praktische vormen, om te beginnen die van de internationale literaire reis. Ook de institutionalisering, die begonnen was met de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde in Leiden en een definitief eind had gemaakt aan de affaire-Kolijn, breidde zich uit, om te beginnen in Amsterdam – zoals verderop duidelijk zal worden.

Door alle verruiming en heen bleef er echter een constante, zoals dit hoofdstuk duidelijk gemaakt heeft. De epistemologische moeilijkheid van het editievak bleef dezelfde als in de tijd van Kolijn en als in de klassieke filologie: de openbare beschikbaarheid van een tekst viel nog steeds niet samen met de betrouwbaarheid ervan (IV). In de twee pamfletten was dat niet eens een echt probleem: betrouwbaar

wilden die niet zozeer zijn, waarom het voor de verantwoordelijke pensoldeniers ook niet nodig was onder hun eigen naam op te treden. De valse poëzie van Hoffmann maakt daarentegen – en te zijnen faveure – duidelijk dat ook in deze tweede periode de betrouwbaarheid van een editie in grote mate afhing van de betrouwbaarheid van de editeur.⁶³ En dat dat vertrouwen pas echt gegrond was als er ook een oud handschrift voorhanden was. Hoewel het een gekend probleem was, lieten Hoffmanns collega's, zoals Willems en de Duitse vertalers, zich wel te schande maken en ze stierven zelfs in onwetendheid. Hoffmann gaf zich daar in 1852 wel rekenschap van, maar '[d]a ich jetzt nun Alles noch zeitig genug aufgeklärt, so fühle ich mich wieder ganz beruhigt'.⁶⁴ Op epistemologische eerlijkheid stond voor hem kennelijk geen vervaldatum.

De juiste verhouding tussen die vier aspecten komt in de volgende twee hoofdstukken aan bod. Ze speelden immers op een ingewikkelde manier op elkaar in. In het vijfde hoofdstuk zal blijken dat zowel oude als nieuwe instituten in Nederland in contact kwamen met de rondreizende Hoffmann en zijn aandacht voor de middeleeuwse poëzie. Maar ook dat de Nederlandse editeurs zelf ook al op verkenning waren geweest in dat veld en in het Zuiden de geleerde aandacht voor de eigen taal zelfs een politieke lading had gekregen. In het zesde hoofdstuk zullen het oude epistemologische probleem en de beproefde oplossing ervoor nog springlevend blijken te zijn, ondanks alle revolutionaire vuur op papier.

⁶³ In deze periode genoot Hoffmann in de Nederlanden inderdaad een goede reputatie als speurder in bibliotheken en archieven, maar ook als editeur. Pas in het laatste kwart van de negentiende eeuw zou het met die reputatie slecht aflopen. Zie daarvoor Brinkman, 'Hoffmann and Dutch Medieval Folksong', 256-257.

⁶⁴ Hoffmann von Fallersleben, *Loverkens*, vi.